

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

Пояснювальна записка

До дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Український гетьманський рух в 1976 – 2004 рр.»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

Напрямок підготовки (спеціальності)

6.020302 – історія та археологія

Кривошей Христина Олександрівна

Керівник: к.і.н., доц..

Журавльов Денис Володимирович

Харків – 2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. Виникнення правозахисного руху в Україні.....	9
1.1. Передумови правозахисного руху в УРСР.....	9
1.2. Діяльність правозахисних організацій як передумова гельсінського руху в Україні.....	15
РОЗДІЛ II. Початок гельсінського руху 1976-1980-ті рр.....	20
2.1. Гельсінські угоди 1975 рр. та їх вплив на правозахисний рух в Україні...	20
2.2. Утворення Української Гельсінської групи та її діяльність.....	23
2.3. Протидія та репресії проти Української Гельсінської групи.....	29
РОЗДІЛ III. Сучасний етап гельсінського руху в Україні.....	33
3.1. Українська гельсінська спілка.....	33
3.2. Переформатування організації та діяльність в новітній історії України...	40
3.3. Підсумки та досягнення правозахисного руху на сучасному етапі.....	43
ВИСНОВКИ.....	49
СПИСОК ВИКОРСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	53

ВСТУП

Актуальність теми. Захист прав людини та відстоювання їх є важливим пріоритетом у суспільстві. Ця ідея все більше укорінюється у суспільній свідомості та стає метою для практичної діяльності мільйонів людей.

Однак права і свободи завойовувалися населенням багатьох країн у запеклій та важкій боротьбі. Протягом багатьох років відбувалася боротьба за соціальні права, рівність умов життя, за реальну свободу, тобто за надання всім членам суспільства можливостей для реалізації їх потреб та життєво важливих цілей.

Шлях за відстоювання прав людини може бути: еволюційний, сумісний зі збереженням ліберальних свобод, зокрема правами людини на приватну власність; та революційний, що виходить з ідеї про несумісність справжньої свободи людини з приватною власністю.

Процес правової інтернаціоналізації правами людини розвивається швидко й у дуже ефективних формах.

Політичний режим в СРСР дещо трансформувався у період Хрущовської «відлиги». Незважаючи на офіційну тезу про зближення соціальних груп, насправді йшло ускладнення соціальних відносин. Посилювалася диференціація як і рівень життя, реальні права управлінського ладу та решти населення.

Суперечливість явищ у радянському суспільстві не могла не позначитись на розвитку його духовної сфери – освіти, науці, культурі. Відносини влади та суспільства в період із середини 60-х до середини 80-х років призвели до третьої хвилі еміграції. Що наочно демонструвало антидемократичність життя в СРСР.

Діяльність Української Гельсінської групи прикувала увагу свідомі міжнародної громадськості до проблем української нації і свобод громадян, послугувала у формуванні єдиного загальнонаціонального правозахисного центру, позитивно вплинула на розвиток опозиційних сил.

Актуальність теми дослідження зумовлена концентрацією уваги світової та вітчизняної громадськості до однієї з гострих проблем – проблеми захисту прав людини. Робота Української Гельсінської групи є важливим етапом у розвитку правозахисної сфери, проте її діяльність все ще розглядається під впливом стійких стереотипів.

Об’єкт дослідження: український гельсінський рух.

Предмет дослідження: особливості та діяльність правозахисного гельсінського руху в Україні.

Мета дослідження полягає в створенні сучасної характеристики правозахисного гельсінського руху в Україні як явища. Відповідно до мети кваліфікаційної роботи **завдання**, які намагаємося розв’язати в ній, такі:

- визначити передумови початку правозахисного руху в УРСР;
- описати діяльність правозахисних організацій як передумову гельсінського руху в Україні;
- визначити вплив Гельсінських угод 1975 рр. на правозахисний рух в Україні;
- охарактеризував процес створення та діяльність Української Гельсінської групи;
- з’ясувати основні заходи протидії та репресії проти Української Гельсінської групи;
- розглянути діяльність Української гельсінської спілки.
- окреслити заходи переформатування та діяльності спілки в новітній історії України;
- проаналізувати досягнення правозахисного руху на сучасному етапі та підвести підсумки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від заснування 9 листопада 1976 року до 2004 року.

Нижня хронологічна межа зумовлена заснуванням Української гельсінської групи.

Верхня межа обґрунтовується переформатування «Української гельсінської спілки» у 2004 році в організацію, яка існує на сучасному етапі – Українську Гельсінську спілку з прав людини».

Для визначення передумов виникнення гельсінського руху ми зверталися і до епохи початку хрущовської «відлиги» (1956 р.). Також задля дослідження процесу трансформацій УГГ, ми досліджували її долю у період незалежності України.

Джерельна база дослідження:

Джерельна база дослідження складається в основному з опублікованих збірок документів, періодичних видань, спогадів учасників гельсінського руху та їх праць.

Зокрема, варто виділити такі збірки як: «Українська Гельсінська група 1978-82: документи і матеріали»¹ та «Український правозахисний рух»², у яких представлена низка документів та матеріалів що стосуються безпосередньо діяльності гельсінського руху в Україні.

Важливе місце в дослідженні займають документальні збірники, у яких подаються дані та документи вищого політичного керівництва СРСР, вищих органів державної влади та державного управління республіки, Комітету держбезпеки, Міністерства внутрішніх справ тощо³.

З'ясування інформації можливе також, за рахунок оприлюднених матеріалів Всесвітніх конгресів політв'язнів, в яких брали участь і безпосередні учасники та свідки тих подій, і дослідники⁴.

Історіографія дослідження:

Питання дослідження діяльності Української гельсінської групи стало предметом досліджень ряду науковців, проте не отримала заслуженої уваги у

¹ Українська Гельсінська Група 1978-82. Документи і матеріали / Під ред. О.Зінкевича. Торонто–Балтимор: Смолоскип, 1983. 998 с.

² Український правозахисний рух. Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод / під ред. О. Зінкевича. Торонто-Балтимор.: Смолоскип, 1981. 199 с.

³ Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів/НАН України. К., 1994. 560 с.

⁴ Матеріали першого Всесвітнього конгресу українських політв'язнів. Голос Галичини. 1992. 1(2-3).196 с.;

глибині та комплексності вивчення. Стан вивчення теми гельсінського руху, вказує на те, що більшість дослідників схиляється до ідеологізації та націоналізації руху.

Основоположними працями у нашому дослідженні стали наукові роботи Г. Касьянова¹, А. Русначенка², Б. Захарова³, О. Бажана⁴.

Ю. Литвин у статті «Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи»⁵ вказував на те, що Гельсінські угоди стали тригером до пришвидшення розвитку правозахисного руху в СРСР.

У своїх дослідженнях Л. Алексєєва⁶, вказувала на виродження з шістдесятництва правозахисного руху, та на те, що це відбувалося непомітно.

А. Русначенко⁷ у дослідженнях присвячених дисидентству, звертав увагу на спадкоємність та безперервність українського визвольного руху ще з середини 1950-х рр.

Варто відзначити, що найбільш цінними для дослідження є праці та мемуари учасників гельсінського руху, наприклад – М. Руденка «Найбільше диво – життя»⁸; М. Мариновича «Всесвіт за колючим дротом»⁹, а також збірки

¹ Касьянов, Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980 років. Київ, 1995. 224 с.

² Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

³ Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Х. : Фоліо, 2003. 144 с.

⁴ Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. URL:

http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10461/Bazhan_Ukrayins%27ka_Hel%27sins%27ka_hrupa%20.pdf (дата звернення – 01.12.2021).

⁵ Литвин Ю. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи. Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини. К. «Рад. Письм.», 1994. С.146-152.

⁶ Алексєєва Л. М. История инакомыслия в СССР : новейший период. 3-е изд., стер. М. : Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с.

⁷ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

⁸ Руденко М. «Найбільше диво – життя». Видавництво: Кліо. 2013. 696 с.

⁹ Маринович М. «Всесвіт за колючим дротом». Видавництво Українського Католицького Університету. 2016. 536 с.

документів та матеріалів групи. Також, необхідно виділити збірник, який упорядкував О. Шевченко – «Українська Гельсінська спілка у спогадах та документах»¹, у якій комплексно та широко поданий матеріал.

Методи дослідження. У кваліфікаційній роботі використано низку наукових методів. Методологічною основою дослідження є сукупність принципів системності, науковості та об'єктивності. Для досягнення мети і вирішення поставлених завдань були використані методи: теоретичні – вивчення та аналіз наукової літератури, пошуковий, порівняльний.

Використання всіх вищевказаних методів було направлено на максимально об'єктивне і ґрунтовне дослідження зазначеної проблематики.

Історико-політологічний та ретроспективний методи аналізу сприяли оцінці діяльності УГГ як складової політичного процесу.

На основі синтезу всіх перерахованих вище методів був проведений аналіз перспектив та ефективності УГГ як правозахисної організації.

Практичне значення. Дослідження має практичний та історико-методологічний характер. У роботі звертається увага на передумови виникнення правозахисних організацій на території України в умовах тоталітарної держави.

Вивчення особливостей виникнення та розвитку правозахисного руху дозволяє визначити роль УГГ у процесі відстоювання прав людини.

Результати дослідження можуть бути використані при написанні подібних праць, присвячених дослідженню гельсінського руху; матеріали роботи можуть бути корисними при викладанні загальних лекційних курсів у вищих навчальних закладах та розробці спецкурсів, а також

¹ Шевченко О. Українська Гельсінська Спілка у спогадах і документах. К.: Ярославів Вал, 2012. 812 с.

при створенні навчальних і навчально-методичних посібників з історії та політології.

Дані дипломної роботи можуть бути корисними для всіх, хто проявляє інтерес до зазначеної проблематики.

Структура й обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів (8 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (60 пунктів). Загальний обсяг роботи складає 57 сторінок, із них основного тексту – 50.

РОЗДІЛ І

ВИНИКНЕННЯ ПРАВОЗАХИСНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

1.1. Передумови правозахисного руху в УРСР

В історії українського народу існує безліч прикладів несамовитої боротьби, оскільки прагнення українців до свободи є безперервним.

В умовах тоталітарного режиму відкритість незалежної суспільної позиції за повної беззахисності особи чи групи осіб від переслідувань загрожувала повним крахом.

Проте правозахисний рух саме внаслідок своєї відкритості показав себе несподівано ефективним – його заклик був почутий і всередині країни та за її межами, світ не лише отримав масу інформацію, а й повірив у свідчення правозахисників.

Особливістю правозахисного руху в УРСР було насамперед те, що головним поштовхом для його появи в умовах радянського тоталітаризму стали зовнішні обставини – смерть Й. Сталіна та внаслідок цього виступ М. Хрущова, на XX з'їзді КПРС 25 лютого 1956 р. «Про подолання культу особи і його наслідків»¹.

Варто сказати, що рішення XX з'їзду КПРС допомогли прискорити процес десталінізації та посприяли юридичній та громадській реабілітації багатьох партійних, державних, військових діячів України та діячів культури. Разом із процесом відновлення доброго імені громадян, які постраждали під час репресій, проходив процес поновлення членства в КПРС, реабілітації пригноблених та депортованих народів (німців, кримських татар, частини болгар, греків) та різних категорій спецпоселенців.

¹ Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костира А. А. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2006. С. 425

Фактично із 40-х рр. XX ст. до 1956 року на Заході України точилася національно-визвольна боротьба як зброєю так і мирними засобами.

За період 1956-1959 рр. було повністю реабілітовано 250 тис. осіб (переважно помертньо), до рідних домівок повернулися десятки тисяч в'язнів ГУЛАГу. 17-31 жовтня 1961 р., вже на XXII з'їзді КПРС було проголошено курс на відновлення законності й розширення «соціалістичної демократії». Такий стан речей став надзвичайно важливим, оскільки у цей період відбувався процес десталінізації суспільства, був припинений масовий терор та послаблений процес русифікації¹.

Процес десталінізації мав важливе значення в соціокультурному житті країни. В першу чергу, це дало змогу гуртуватися творчій молоді. Виникли Клуби Творчої Молоді – «Сучасник» в Києві та «Пролісок» у Львові. Зародилося культурне явище, яке згодом увійшло в історію України як «шістдесятництво»².

Борис Антоненко-Давидович був натхненником шістдесятників, а речником – поет Василь Симоненко. Ймовірно не було б шістидесятників: Івана Світличного, Івана Дзюби, Івана Драча та Євгена Сверстюка, доля яких склалася по-різному. Важливим вкладом шістдесятників у 1960-х роках стало закладення основ виховання великої кількості патріотичної інтелігенції.

Оскільки покоління кінця 1950-х – початку 1960-х рр. дещо меншою мірою за своїх попередників зазнало промивання мізків та впливу радянської ідеології, внаслідок цього і виникла соціокультурна течія шістдесятництва. Вечори поезії І. Драча, Л. Костенко, М. Вінграновського, В. Симоненка, М. Руденка, Ю. Мушкетика та інші збирали тисячі глядачів. По-новому розкрили літературний процес у своїх лекціях критики І. Дзюби. Є. Сверстюка, І. Світличного, які

¹ Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костира А. А. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2006. С. 378

² Мокрик Р. Український гельсінський рух та його взаємодія з Заходом (1976-1991). Українознавчий альманах. 2016. Вип. 19. С. 137-141.

повертають цьому жанру назву літератури. Нова хвиля в кіно представили С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика. У гуманітарних науках з'явилися нові імена та ідеї: історія, археологія, літературознавство, мистецтвознавство¹.

Таке пожвавлення відбувалося як у сфері культури, так і у визвольній боротьбі. Зокрема в УРСР почали виникати організації політичного і навіть партизанського характеру. Проте з часом відбулося згортання демократичних зрушень. Таким чином, в Івано-Франківську були заарештовані учасники «Об'єднаної партії визволення України», у Львові «Національного визвольного комітету» тощо. Така кількість арештів учасників реальних та вигаданих організацій наочно демонструвало, що хрущовська «відлига» мала поверхневий характер.

У цій обстановці виділялася невелика група правознавців на чолі з Л. Лук'яненко, які обрали кардинально інші методи боротьби. У листопаді 1960 р. у Львові відбулися збори засновників «Української Робітничо-Селянської Спілки» – Л. Лук'яненка, І. Кандиби, С. Віруна, В. Луцьківа та М. Ващука. Проект програми базувався на марксистсько-ленінських принципах і обмежував діяльність організації суворо конституційно-правовими межами².

Слід зазначити, що такий принцип став основою для діяльності Української Гельсінської групи. Діяльність організації фактично закінчилася не почавшись. Усіх членів новоствореної організації заарештували через донос³.

У 1964 р. за ініціативи Д. Квецька та З. Красівського було створено «Український національний фронт». Виходячи зі своєї програми, заснованої на демократичних засадах свободи

¹ Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костира А. А. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2006. С. 382

² Касьянов, Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980 років. Київ, 1995. С.125

³ Мокрик Р. Український гелсінський рух та його взаємодія з Заходом (1976-1991). Українознавчий альманах. 2016. Вип. 19. С. 137-141.

і рівності, організація порушила питання соціальної справедливості в суспільстві, яке не дозволить експлуатацію людини людиною та держави в цілому на основі справедливої заробітної плати, розподіл благ і багатства, здобуті чесною працею, вважатиметься недоторканим і священним¹.

Тоталітарній системі протиставлялася «асоціація вільних громадян, права й інтереси яких поважатимуться; суспільство вільне від усяких крайнощів, побудоване на засадах рівності, любові і братства; лад, при якому стане можливим багатство без паразитизму, думка без шаблону, слово без обмежень, робота й освіта для всіх; закон без брехні, свобода без переслідувань².

Невід'ємною частиною суспільно-культурного життя України першої половини 1960-х років був самвидав – система розповсюдження офіційно невизнаної чи забороненої літератури. Центрами її поширення стали Київ і Львів. Поява політичної журналістики свідчила про появу політичних течій у 1960-х роках. особлива група, яка прагнула обговорювати не лише суто культурні, а й важливі суспільно-політичні питання³.

Самвидав, фактично, став однією з форм дисидентського руху. Про це стверджували окремі особи організації, у тому числі нелегальні, що не визнавали і боролися з існуючою системою, панівними ідеологіями. Таким чином дисидентство стало новим опозиційним явищем.

На думку дослідників, умовно можна визначити 4 головні напрями дисидентського руху в Україні: самостійницький, національно-культурницький, правозахисний або демократичний, релігійний.

¹ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. С. 521

² Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. С. 524

³ Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костира А. А. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2006. С. 384

Правозахисний рух, що почався в Москві у вузькому інтелігентському середовищі, скоро вийшов за ці межі, поширився країною, проникнувши в інші соціальні верстви: його гасла були сприйняті багатьма національними і релігійними рухами, більш масовими, ніж правозахисний; воно визначило характер і методи зародження руху за соціально-економічні права.

Іншим колосальним досягненням правозахисного руху – його вихід із ізоляції всередині країни на міжнародну арену. Поширення інформації про становище з правами людини в СРСР сприяло руйнуванню на Заході міфу про «радянську демократію». Відкриті протести правозахисників проти порушень прав людини в СРСР призвели до включення в арсенал західної громадськості та дипломатії вільних країн у їхніх відносинах із СРСР вимог дотримання прав людини.

У радянських умовах період “утробного визрівання” відкритого громадського руху розтягнувся на ціле десятиліття.

Початок правозахисного руху в СРСР часто пов’язують з дисидентством. Щодо виникнення дисидентства як явища, то цю подію зазвичай датують 1965 роком – перша демонстрація на захист заарештованих письменників А. Синявського та Ю. Данієля.

Точну дату народження правозахисного руху встановити неважко: це 5 грудня 1965 року, коли на Пушкінській площі в Москві відбулася перша демонстрація під правозахисними гаслами. Хоча подібні акції були приречені на невдачу і процес деєсталінізації не було завершено в роки правління Хрущова, саме в цей період на хвилі “виправлення помилок” сталінської адміністрації під час громадських дискусій почалося складання передумов дисидентського руху, зокрема його правозахисної іпостасі¹.

¹ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР : новейший период. 3-е изд., стер. М. : Моск. Хельсинк. группа, 2012. С.220

Правозахисний рух в УРСР можна вважати складовою частиною дисидентства, яка була в першу чергу зосереджена на захисті прав і свобод громадян, гарантованих Конституціями СРСР та УРСР (свобода слова, друку, демонстрацій, віросповідання, асоціацій та ін.).

Однією з перших публічних акцій саме правозахисників можна вважати мітинг протесту проти переслідувань владою української інтелігенції, який відбувся 4 вересня 1965 в київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» за участі І. Дзюби, В. Стуса, В. Чорновола, Ю. Бадзьо, М. Коцюбинської та ін. Значного відгоску набула демонстрація правозахисників під час судового процесу над інакодумцями: психологом М. Горинем, мистецтвознавцем Б. Горинем, філологом М. Зваричевською, викладачем М. Осадчим, що відбувся 13-18 квітня 1966 р. у Львові. На підтримку підсудних виступили письменники І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний, І. Вільде, Р. Братунь, Р. Іваничук, Р. Лубківський, І. Дзюба, журналіст В. Чорновіл та ін. представники наукової і творчої інтелігенції¹.

Таким чином, однією з найбільш вагомих передумов розвитку правозахисного руху стали політичні репресії у середині 1960-х рр., спрямовані проти інакодумців.

Оскільки політичний курс влади мав консервативний характер, будь-які прояви конкуренції, поява опозиційних сил та нововведення зустрічали супротив.

Проте, варто пам'ятати, що зародження інакомислення та самостійницьких настроїв стали можливими завдяки процесу десталінізації та послаблення режиму в СРСР. Адже звільнені та реабілітовані в'язні ГУЛАГу стали також ланкою, яка відіграла роль у зародженні протиборства.

¹ Бажан О. Г. Правозахисний рух в УРСР в 1960-1980-ті роки. URL: http://www.history.org.ua/?termin=pravozakhysnyjj_rukh_v_ursr_v (дата звернення –01.12.2021).

1.2. Діяльність правозахисних організацій як передумова гельсінського руху в Україні

У 1960-1970-х років в СРСР сформувалися всі передумови для виникнення формального руху опору тоталітарному режиму та зневаги до основних прав і свобод людини і громадянина. Протягом цього періоду відбувалися петиційні кампанії, поодинокі протести та спроби об'єднати правозахисні зусилля.

Водночас фактично незаконне становище організацій і груп у цей період значно обмежувало їхні можливості, особливо у контактах із іноземними ЗМІ та міжнародними правозахисними організаціями, перешкоджало активному та цілеспрямованому впливу на громадську думку¹.

Необхідно відмітити, що правозахисний рух України мав загальносоюзні корені. У 1969 році Г. Алтунян та Л. Плющ приєдналися до Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР, першої правозахисної групи в країні.

Основною формою боротьби правозахисників проти чинного режиму була кампанія підписання листів, заяв і звернень з питань прав людини в СРСР до різних внутрішніх і міжнародних органів.

Також існували опозиційні центри радянської влади, об'єднані навколо ідеї захисту прав людини в Одесі (Н. Строката, В. Барладян, Г. Михайленко, Л. Тимчук, Р. Палатник та ін), Харкові (Г. Алтунян, В. Недобора, В. Пономарьов, А. Левін),

¹ Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. URL:

http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10461/Bazhan_Ukrayins%27ka_Hel%27sins%27ka_hrupa%20.pdf (дата звернення – 01.12.2021).

Дніпропетровську (І. Сокульський, О. Кузьменко, М. Береславський) та інших містах України¹.

21 грудня 1971 р. було створено перше українське правозахисне об'єднання «Громадський комітет захисту Н. Строкатої»². Заяву про його заснування підписали В. Чорновіл, І. Стасів-Калинець, В. Стус, Л. Тимчук, П. Якір. Об'єднання створювалося невдовзі після арешту дисидентки Ніни Строкатої (1971 р.) на її захист, а його діяльність повинна була здійснюватися на засадах Конституції СРСР та міжнародно-правових актів, зокрема Пакту про громадянські та політичні права, Загальної декларації прав людини ООН.

Переслідування віруючих ряду конфесій у зазначений період за релігійною ознакою спричинило створення ряду правозахисних організацій з метою захисту прав віруючих. У лютому 1964 р. була створена правозахисна організація ЄХБ «Рада родичів в'язнів євангельських християн баптистів», яку очолила Лідія Вінс. Організація збирала та поширювала інформацію щодо репресій проти баптистів у СРСР, допомагала родичам ув'язнених. Організація з 1964 р. видавала «Чрезвычайные сообщения», а з 1971 р. – «Бюллетень Совета родственников ЕХБ». Згодом, з середини 70-х років, перебуваючи у вимушеній еміграції, секретар РЦ ЄХБ Георгій Вінс активно відстоював права віруючих в СРСР, організував представництво РЦ ЄХБ у США³.

¹ Українська гелісінкська група. До 30-річчя створення: історія, документи/ упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. К.: Смолоскип, 2006. С.78

² Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987). Х. : Фоліо, 2003. С. 105

³ Шевченко О. М. Правозахисний рух в Україні 60–80-х років ХХ ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. Університетські наукові записки. 2012. № 2. С. 376-384. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_2_53. (дата звернення – 12.12.2021).

Діяльність правозахисних організацій та популяризація, завдяки самвидавам, ідей захисту прав і свобод людини прямим чином дали поштовх до опозиційності серед українських активістів.

Варто відмітити, що завдяки московським дисидентам з 1968 року в розповсюджувалася «Хроника текущих событий», матеріали про Україну для цієї хроніки писав Л. Плющ.

Відповідно, протягом 1970-1972 рр. повідомлення почали поширюватися в машинописному періодичному виданні «Український вісник», створеного В. Чорноволом, лейтмотивом якого стало поєднання боротьби за права людини з боротьбою проти національного гноблення¹.

Активна громадянська позиція правозахисників стала небезпечною для радянської влади. 28 червня 1971 р. ЦК КПРС таємно ухвалив постанову «Про заходи щодо запобігання нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів»².

Кампанія боротьби з опозицією через невеликий період трансформувалася в масову розправу з українською інтелігенцією.

Насправді людей засуджували за їх думки і бачення ситуації, що не відповідало радянській ідеології. Відповідно, суди 1972-1973 рр. над незгодними можна вважати проявом неосталінізму і відповідно, розвиток СРСР був призупинений та відкотився на десятиріччя назад.

Окрім внутрішніх передумов до створення правозахисних організацій, далеко не останню роль відіграли загальносвітові тенденції у міжнародному праві. Можна вважати, що створення Української Гельсінської групи стало результатом зміни геополітичної ситуації на міжнародній арені в цілому та у зовнішній політиці СРСР.

¹ Шевченко О. М. Правозахисний рух в Україні 60–80-х років XX ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. Університетські наукові записки. 2012. № 2. С. 376-384. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_2_53. (дата звернення – 02.12.2021).

² Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП РСФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП РСФСР. Т. 6. М., 1999. С. 264.

Як відомо, юридичною підставою для створення Української гельсінської групи стало підписання Радянським Союзом і ще 33-ма державами Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі, відомого як Гельсінський акт 1 серпня 1975 року¹.

Надважливим пунктом цього міжнародного документа були зобов'язання всіх країн – підписантів, включно з СРСР, щодо дотримання прав та основних свобод людини, закріплених у Загальній декларації прав людини, прийнятій на Генеральній Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року.

Відповідно до Акту передбачалося, що виявлення фактів переслідування людей за переконання викликатиме юридично обґрунтовані претензії інших сторін і більше не буде тлумачитись як втручання у внутрішні справи країни².

Звичайно, що вирішальним на початку гельсінського періоду став зовнішньополітичний чинник, проте однією з ключових передумов у створенні УГГ став тиск та репресивні заходи щодо діяльності української інтелігенції та опозиційних правозахисних організацій.

Саме та когорта активних діячів стояла біля витоків початку правозахисного руху в Україні, отримала можливість у своїх домаганнях апелювати міжнародним правозахисним процесом.

Передумовами появи українського правозахисного руху були тоталітарна система СРСР, положення та роль України в складі Радянського союзу, діяльність руху шістдесятників та рухів опору.

¹ Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 1 августа 1975 г. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_055. (дата звернення – 02.12.2021).

² Павлюченко Ю. М. Історико-правові аспекти діяльності Української Гельсінської Групи. URL: <http://jvsmk.donnu.edu.ua/article/view/5668/5694> (дата звернення – 11.12.2021).

РОЗДІЛ II

ПОЧАТОК ГЕЛЬСІНСЬКОГО РУХ 1976-1980-ті рр.

2.1. Гельсінські угоди 1975 рр. та їх вплив на правозахисний рух в Україні

Гельсінські угоди або Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі підписаний 1 серпня 1975 р. у м. Гельсінкі главами держав і урядів 35 європейських держав, а також США і Канади. Гельсінський акт є підсумковим документом Наради з безпеки і співробітництва в Європі, що проходила протягом 1973–1975 рр.

Протягом першого етапу Наради – 3-7 липня 1973 р., на рівні міністрів закордонних справ були ухвалені прикінцеві рекомендації щодо її програми. Протягом 18 вересня 1973 – 21 липня 1975 рр., на другому етапі Наради, розроблялися проекти документів порядку денного¹.

Заключний, третій етап Наради проходив у м. Гельсінкі з 30 липня по 1 серпня 1975 р. На урочистому відкритті Наради виступали: Президент Фінляндії В. К. Кекконен, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй К. Дж. Вальдхайм, глави держав і урядів усіх країн, які приймали участь у саміті.

Основними ставали в цьому процесі проголошені в заключному документі 10 принципів взаємин між державами і домовленості щодо так званих трьох «кейсів». Саме держави учасники домовилися дотримуватися наступних принципів:

- 1) суверенна рівність, повага прав, властивих суверенітету;
- 2) незастосування сили чи загрози силою проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої держави;
- 3) непорушність меж один одного;

¹ Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 2. Предметно-тематична частина: Д-Й / Відп. ред. М. М. Варварцев. НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2010. С. 154-158.

- 4) територіальна цілісність держав;
- 5) мирне врегулювання спорів;
- 6) невтручання у внутрішні справи;
- 7) повагу до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань;
- 8) рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею;
- 9) співробітництво між державами;
- 10) сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права.

Окрім того, в Гельсінкі були узгоджені заходи по зміцненню довіри у військово-політичній, економічній (погодження основних сфер співробітництва в галузі економіки, науки, техніки та захисту навколишнього середовища) та гуманітарної галузі.

При цьому варто зазначити, що саме узгодження зобов'язань у третій «кейс», особливо з питань свободи пересування та контактів, було унікальним нововведенням міжнародних угод, що розширювало поняття «безпеки» у військово-політичному на гуманітарному аспектах. І саме переговори щодо третього «кейса» проходили довго та конфронтаційно.

Якщо Москва прагнула насамперед утвердити непорушність кордонів у тому вигляді, який вони склалися після війни, то Захід, погоджуючись на це, ставив завдання зробити ці межі відкритими як для населення, так і для ідей, намагаючись забезпечувати прозорість військової сфери¹.

Підписаний зрештою документ був прийнятний як Заходу, так Сходу; він багато в чому йшов далі за інші міжнародні угоди і декларації, але з погляду міжнародного права не був юридично обов'язковим. Радянський Союз навіть не думав дотримуватися нових зобов'язань, акцентуючи військово-політичну складову Наради і посиляючись на принцип невтручання у внутрішні справи інших держав.

¹ Фон Зааль Ю. Хельсинкский процесс и распад Советского Союза. Исторический журнал: научные исследования. Эволюции, реформы, революции. 2014. № 6. С. 635-659.

Проте, незабаром після підписання угод СРСР зіткнувся з вимогами як з боку своїх власних громадян, так і з боку західних урядів і громадськості дотримуватися прийнятих на себе зобов'язань, особливо у галузі прав людини та основних свобод.

Таким чином, у 1976 р. в СРСР правозахисниками була заснована Московська Гельсінська група (МХГ), яка проголосила метою своєї роботи контроль над виконанням гуманітарних статей гельсінських угод. МХГ почала приймати від громадян СРСР інформацію про порушення гуманітарних статей, складати на цій основі свої документи і доводити їх до відома громадськості та урядів 35 держав.

За Гельсінським актом визначалися тематичні сфери Наради з безпеки і співробітництва в Європі: питання безпеки у Європі, економічна співпраця, співпраця у науці, у сфері техніки, навколишнього середовища та прав людини, а також вільного обміну інформацією¹.

Варто зазначити, що початок діяльності правозахисної організації нерозривно пов'язаний зі зміною міжнародної обстановки та зовнішньої політики Радянського союзу.

Важливим у Гельсінському акті, були зобов'язання всіх країн підписантів, щодо дотримання прав та основних свобод людини, закріплених у Загальній декларації прав людини, прийнятій на Генеральній Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. Відповідно до Гельсінських угод передбачалося, що виявлення фактів переслідування людей за переконання викликатиме юридично обґрунтовані претензії інших сторін і більше не буде тлумачитись як втручання у внутрішні справи країни².

¹ Мартинов А. Ю. Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Narada_bezpeky (дата звернення – 21.03.2022).

² Бережний В. Гельсінський рух: три покоління правозахисників. Сайт Української Гельсінської спілки з прав людини. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/helsinskyj-ruh-trypokolinnya-pravozahysnykiv> (дата звернення – 21.03.2022).

Заключний акт був опублікований в газеті «Известия» 1 серпня 1975 р. Радянська влада, переконана у своїй могутності й авторитеті над громадянами і народами СРСР, не очікувала жодних проблем із цим кроком. Незабаром у Радянському Союзі були створені Московська Гельсінська група (МГГ), потім українська, литовська, грузинська та вірменська групи.

В Україні про створення Української Гельсінської Групи було оголошено в листопаді 1976 р. Таким чином Українська Група стала другим гельсінським осередком після Московської групи. За межами СРСР аналогічні організації виникли ще пізніше – Чехословацька «Хартія 77» була оприлюднена в січні 1977 р., а Комітет для охорони несправедливо переслідуваних в Польщі виник лише в 1978 р. У Польщі аналогічна правозахисна організація була створена в березні 1977р.¹

Отже, правозахисний рух в Україні завдяки підписанню Гельсінського акту отримав змогу відновитися та продовжити діяльність. Безумовно, міжнародний договір дав поштовх для гельсінського руху, однак, правозахисний рух в Україні було відновлено, а не започатковано через Гельсінський акт.

2.2. Утворення Української Гельсінської групи та її діяльність

Створення та діяльність Української Гельсінської групи є важливим етапом у розвитку правозахисного руху на території України.

¹ Мокрик Р. Український гельсінський рух та його взаємодія з Заходом (1976-1991). Українознавчий альманах. 2016. Вип. 19. С. 137-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2016_19_34. (дата звернення – 23.03.2022).

Діяльність та учасники організації є символом розвитку демократичних починань та руху опору на території УРСР та стали одним з чинників припинення існування та розвалу тоталітарної системи СРСР.

Своє основне завдання – поширення інформації щодо порушення прав людини в Україні – група виконала, проте, не змогла досягти помітного політичного впливу серед інтелігенції, оскільки Гельсінський рух перебував у стані постійного самозахисту.

Нині, складно виділити конкретну особу, що подала ідею створення Української Гельсінської групи, однак можна стверджувати, що ініціаторами створення організації була група осіб із правозахисного середовища, таких як: Микола Руденко, Олесь Бердник, Оксана Мешко, Левко Лук'яненко, Петро Григоренко тощо¹.

8 листопада 1976 р. Миколою Руденком була представлена на розсуд ініціаторам оформлення УГГ «Декларація Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод». У ній, зокрема, йшла мова про те, що група бере за мету: сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією прав людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж особою і державою. Умовно датою заснування УГГ вважається 9 листопада 1976 року, коли було затверджено Декларацію.² Також варто зазначити, що організація у своїй діяльності керується не політичними, а гуманітарно-правовими основами.

Програмові вимоги УГГ формувалися також у Меморандумі № 5 «Україна літа 1977 р.» від 15 лютого 1977 р., адресованому учасникам Белградської наради країн-учасниць Гельсінського процесу. Пропонувалося,

¹ Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режиму в УРСР. «Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”», 1999, т. 14.

² Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режиму в УРСР. «Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”», 1999, т. 14.

зокрема, звільнити політв'язнів і ліквідувати «політичні» статті кримінальних кодексів республік та СРСР, відкрити кордони країни для вільного виїзду та в'їзду, забезпечити вільний обмін інформацією, ліквідувати цензуру, скасувати смертну кару. Стверджувалося, що група не бореться за повалення радянського ладу, але існування опозиції визнавалося властивістю нормальної державної структури¹.

Стаття «Наші завдання», підготовлена влітку 1978 р., мала також програмовий характер. У ній вперше висувалася ідея про те, що боротьба за права людини в Україні фактично перетворюється на боротьбу за права нації. Завдання групи розширювалися та конкретизувалися; йшлося, зокрема, про порушення національних, конституційних, релігійних прав не тільки українців, а й інших народів республіки; містилися вимоги забезпечення прав політв'язнів тощо. Таким чином, правозахисний рух вже асоціювався з національно-визвольним².

У своїй діяльності український Гельсінський Рух тісно співпрацював з російським та правозахисним рухами в інших республіках Радянського Союзу. У порівнянні з Росією національний чинник займав важливе місце в ідеологічних засадах правозахисного руху в Україні та пов'язував його з литовським, грузинським та іншими рухами профспілкових республік. Загалом український Гельсінський рух протягом свого існування був активною силою у сфері прав людини, на противагу до тоталітарного режиму в Радянському Союзі, який його жорстоко придушував. Саме репресивна політика уряду не дозволяла руху розвивати і розвивати широкі конструктивні програми.

¹ Кривдіна І. Б. Програмові засади та організаційні форми існування Гельсінського руху в Україні (1976-2010 рр.). Інтелігенція і влада. 2010. Вип. 19. С. 68-76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2010_19_9 (дата звернення – 23.03.2022).

² Кривдіна І. Б. Програмові засади та організаційні форми існування Гельсінського руху в Україні (1976-2010 рр.). Інтелігенція і влада. 2010. Вип. 19. С. 68-76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2010_19_9 (дата звернення – 23.03.2022).

Активність учасників УГГ, дозволила широко поширювати у світі інформацію про ситуацію з правами людини в Україні. Хоча велика кількість правозахисних ініціатив не набули поширення через опір з боку владних структур, проте сам факт підняття зазначеної проблеми в ранг міжнародної, різностороння діяльність у цьому напрямку дозволяє стверджувати, що українська опозиційна інтелігенція перейшла в своєму опорі тоталітарній державі на якісно новий рівень. Подальше перетворення поглядів правозахисників підтвердилося виникненням політичного напрямку в Гельсінському русі¹.

Варто зазначити, що налагодження контактів з російськими дисидентами і міжнародними правовими організаціями, було одним з важливих завдань УГГ. Російські правозахисники – Л. Алексєва, М. Ланда, А. Щаранський, В. Слепак позитивно сприймали організаційне оформлення УГГ, назвали його в обставинах, що панували в Україні, актом великої мужності. Російські правозахисники Юрій Орлов та Олександр Гінзбург займалися тиражуванням документів УГГ, розповсюджували їх в зарубіжній пресі².

Щодо діяльності УГГ, то варто вказати що через певний час, після її створення отримала певний відгук на Заході, зокрема, сприяв цьому вашингтонський «Комітет по забезпеченню Гельсінських гарантій в Україні» в складі мікробіолога доктора філософії Андрія Зваруна (президент), октора філософії Ігоря Кошмана (віце-президент), редактора інформаційної служби «Смолоскипу» Богдана Ясеня (секретар), Уляни Мазуркевич, Ігоря Ольшанського, Андрія Фединського.

Український гельсінський рух отримав підтримку від адміністрації Президента США Рональда Рейгана. У кінці червня

¹ Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976- початок 90-х років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н: спец. 07.00.01 «Історія України! / Інна Борисівна Кривдіна; Одеський національний політехнічний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2001. С.20

² Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод. Торонто; Балтимор, 1978. С. 12.

1982 р. зусиллями спеціального контингенту Конгресу США з питань балтійських держав і України та української еміграції в палаті представників Конгресу було влаштовано «Тиждень українських національних та людських прав», в ході якого за участю американських конгресменів було розглянуто і оприлюднено факти порушення прав людини в Україні. 21 вересня 1982 р. свою позицію щодо України, активних борців за права українського народу засвідчив особисто Президент Р. Рейган, який підписав Прокламацію, що оголошувала 9 листопада 1982 року «Днем Української Гельсінської групи»¹.

У 1987 році Комісія Конгресу США з безпеки та співробітництва в Європі з нагоди 10-річчя створення Української Гельсінської групи випустила збірник документів під назвою «Documents of Helsinki monitoring groups in the U.S.S.R. and Lithuania (1976-1986) Volume 3. Ukraine. – Washington, 1987», в якому було вміщено матеріали про історію створення правозахисної організації в Україні, її основні програмні документи. Українська Гельсінська група тісно взаємодіяла з іншими опозиційними силами в Україні. Зокрема, її моральну і практичну підтримку отримував актив кримськотатарського руху, який зародився в другій половині 1940-х років в місцях спецпоселень кримських татар і вже на початку 1960-х років поступово поширював свій вплив в Україні².

Дещо пізніше, діяльність УГГ почала носити і політичний характер. Який витікав як із зовнішньо-, так і внутрішньо-політичної обстановки, нагальної потреби боротьби з тоталітарною системою, був зумовлений існуванням глибоких демократичних традицій в історії суспільно-політичної думки України другої половини ХХ ст.

¹ Бажан О.Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режиму в УРСР. «Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”», 1999, т. 14.

² Бажан О.Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режиму в УРСР. «Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”», 1999, т. 14.

Відхід Радянського Союзу від політичного протистояння з Заходом, активний розвиток Європейського демократичного процесу, в якому проблема прав людини займала чільне місце, були суб'єктивними причинами переходу правозахисників до політичної діяльності.

Причини виникнення політичного напрямку Гельсінського руху мали й об'єктивний характер, зумовлений кардинальними змінами в суспільно політичному житті радянської держави наприкінці 1980-х років, загальним послабленням державної влади, розвитком національного вектора в СРСР (Кавказ, Прибалтика та інші регіони). Важливу роль відігравала й підтримка західними структурами на державному рівні політики реформ у Радянському Союзі в зазначений період. Існуюча на той час у країні ситуація вимагала від демократичних сил, у діяльності яких активну участь брали правозахисники, розв'язання багатьох суспільно-політичних питань, вирішити які було можливо лише за умов приходу до влади. Крім того, виникнення політичного напрямку в розвитку українського Гельсінського руху зумовлено й тим, що досягнення незалежності – споконвічний рух українства до пошуку та створення необхідних сприятливих умов для самовираження особи і нації¹.

Таким чином, діяльність УГГ стала одним з визначальних чинників впливу на історичні події кінця 1980 – початку 90-х рр. ХХ ст. Оскільки опозиційної організація поставала на політична арена та сприяла демократизації українського суспільства. Серед найбільш значимих досягнень слід назвати незалежність України. Правозахисники відіграли роль показника демократичних процесів на території України у зазначений період.

¹ Демочко, В. В. Передумови виникнення Гельсінського руху в Україні. Правозахисний етап існування УГГ в Україні (1976-1988 рр.). Всеукр. студ. наук.-практ. конф. Правозахисний рух: історія та сучасність 2014. Видавець: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/3674> (дата звернення – 23.03.2022).

2.3. Протидія та репресії проти Української Гельсінської групи

Діяльність Української Гельсінської групи була досить негативно сприйнята владою. Оскільки робота УГГ мала кілька напрямів на різних етапах.

Відомо, що М. Руденко та О. Бердник були творцями перших документів Української гелсінської групи. Однак, за домовленістю кожен член групи називав себе співавтором. На О. Мешко, М. Мариновича та М. Матусевича покладалися кур'єрські обов'язки та підтримка зв'язку між членами, які перебували під адміністративним наглядом. П. Григоренко став координатором між українською і московською групами.

Обставини появи групи змушували М. Руденка передусім потурбуватися про захист та забезпечення діяльності міжнародною підтримкою. І початковий етап діяльності УГГ виявився найбільш результативним у ідейно-теоретичному вимірі.

Однак, арешт 5 лютого 1977 р. керівника й ідеолога УГГ М. Руденка та О. Тихого вплинули на діяльність організації. Розпочався другий період, що тривав до січня 1979 р. Його основними рисами стало: використання ідеї заміщення арештованих членів групи, коли на їхнє місце приходили нові люди; зміна тональності документів, які поступово втрачали концептуальність і зводилися до правозахисту приватного характеру. Заміщення членів УГГ стало вимушеною мірою, відповіддю на арешти. Як наслідок, УГГ залишалася діючою організацією у легальному правовому полі СРСР. Прихід представників іншої національності (П. Вінс, Й. Зісельс, В. Малинкович) дозволяв відкидати звинувачення в «українському буржуазному націоналізмі», а також розширював географію діяльності. У цей період

посилилася робота неофіційних членів – М. Гориня, М. Горбаля, В. Овсієнка, Й. Зісельса, котрі працювали на УГГ, відкрито не оголошуючи про це¹.

Політичні переслідування на початку 80-х рр. XX ст. переросли в арешти та засудження правозахисників з найсуворішими термінами покарання. Протягом 1977 року було заарештовано та засуджено до ув'язнення Миколу Руденка (після його арешту групу очолив Олесь Бердник), Олексу Тихого, Мирослава Мариновича, Миколу Матусевича, Левка Лук'яненка. Вже 1979 р. внаслідок широкомасштабних репресивних заходів більшість діячів групи опинилися в ув'язненні. Що важливо, влада фабрикувала справи як за політичними, так і за кримінальними статтями, задля поширення псевдозлочинної репутації дисидентів².

До 1982 р. всі члени УГГ були засуджені за сфальсифікованими кримінальними звинуваченнями або ст. 62 Кримінального кодексу УРСР й відбували покарання в таборах та в'язницях³.

Це було вельми красномовне діяння політики держави щодо легальної правозахисної діяльності її громадян. Як відзначав Ю. Литвин у своєму останньому слові, виголошеному на судовому процесі в м. Василькові 17 грудня 1979 р., «... ставлення радянської держави до правозахисного руху у своїй країні є свідченням її суті, міри її демократизму. Декларовані на папері принципи, якими повинен керуватися радянський уряд, були б змушені не тільки уможливити вільну діяльність Гельсінкських груп, а й усіляко сприяти їх діяльності, що цілком укладається в ці принципи. Але радянська влада розправляється з членами її гірше, як з кримінальним елементом; тим самим

¹ Секо Я. П. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. «Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія», 2012, Вип. 1. С. 142-149.

² “Наша свобода не далася дарма”. Українська гелсінська група. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/nasha-svoboda-ne-dalasya-darma-ukrayinska-gelsinska-grupa> (дата звернення – 27.03.2022).

³ Шевченко О. М. Правозахисний рух в Україні 60–80-х років XX ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. Університетські наукові записки. 2012. № 2. С. 376-384. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_2_53. (дата звернення – 27.03.2022).

вона підкреслює, що її гуманітарні принципи, які нібито визначають її діяльність, є паперовими цяцьками для показу, а не для користування»¹.

Фактично до середини 80-х років дисидентський рух в Україні був подавлений. Проте, перебуваючи в неволі, зокрема в таборі особливо суворого режиму ВС-389/36 у с. Кучино Пермської області, українські правозахисники вирішили гельсінкську групу не розпускати². У Меморандумі УГГ, написаному восени 1979 р., будучи вже засудженими, М. Руденко, Л. Лук'яненко, О. Тихий, М. Маринович, М. Матусевич, Й. Зісельс та інші залишаються вірними програмним документам групи, розглядаючи ставлення радянської держави до українського правозахисного руху як розправу комуністичної партії над своїми опонентами, які насмілились висвітлювати явища радянської дійсності з позицій справедливості та загальнолюдської правди. А у відкритих листах Л. І. Брежнєву «Проявіть великодушшя!» та Мадридській нараді країн, що підписали Гельсінкські угоди «Роззброєння — в серці» (вересень 1980 р.), члени УГГ, зазначаючи, що ідеологічне протистояння всередині країн переноситься і на міжнародні взаємини, тому людство повинно гуманізувати себе задля врятування від знищення, у зв'язку з чим виникає потреба у «... роззброєнні сердець і душ. Необхідний єдиний критерій буття для всіх людей понад розділеннями рас, націй і релігій ...», пропонується припинити ідеологічне протистояння та «вирішити негайно питання про загальну амністію для політув'язнених у своїх країнах. Затвердіть пакт про ліквідацію у кримінальних кодексах усіх ваших країн статей про переслідування з ідеологічних мотивів. Нехай щезне із словників Землі слово «політув'язнений», негідне людини космічної епохи. Такий крок просто і природньо веде до

¹ Українська Гельсінкська Група 1978-1982: Документи і матеріали / О. Зінкевич (ред.). Торонто-Балтимор : Смолоскип ім. В. Симоненка, 1983. 998 с.

² Українська гелсінкська група. До 30-річчя створення: історія, документи / упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. К. : Смолоскип, 2006. 128 с.

довір'я всередині країн, а звідси — до довір'я між народами. Бо чи можна довіряти державам, що ведуть ідеологічну війну проти своїх громадян?»¹.

Отже, діяльність правозахисної організації була ускладнена постійними переслідуваннями з боку влади. Ключові учасники правозахисного руху були ув'язнені, що ускладнювало реалізацію цілей організації. Проте, незважаючи на складнощі, УГГ та її учасники відіграла важливу роль в історії України.

¹ Шевченко О. М. Правозахисний рух в Україні 60-80-х років XX ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. Університетські наукові записки. 2012. № 2. С. 376-384. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_2_53. (дата звернення 27.03.2022).

РОЗДІЛ III

СУЧАСНИЙ ЕТАП ГЕЛЬСІНСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

3.1. Українська гельсінська спілка

Важливим етапом у реорганізації правозахисного руху та Української Гельсінської Групи після репресій, став період діяльності Української Гельсінської спілки. Зміна влади у 1985 р. та перехід до політики «перебудови» та «гласності» призвели до великих змін в середині радянської системи. Ідеологічне звільнення супроводжувалося процесом емансипації суспільства. На території всього СРСР виникли рухи, гуртки, політичні клуби які стали двигуном суспільно-політичних змін в державі.

Українські правозахисники зустріли нову радянську політику гласності з недовірою. Та й не дивно, бо Українська РСР залишалася «заповідником застою», а Перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький, за спогадами його оточення ненавидів слово «перебудова»¹.

Політика гласності в Україні була половинчастою, на чому неодноразово наголошували в діаспорі, підкреслюючи декларативність і «паперовий формалізм»².

У своїй заяві від 1987 р. представники Українського правозахисного руху в еміграції Л. Плющ, Н. Світлична та Р. Мороз стверджували: «Так звана «гласність» ігнорує такі болючі теми, як свавілля та беззаконня КДБ, тісно пов'язане із системою політичних гулагів, великим урядовим шовінізмом

¹ Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Клуб сімейного дозвілля. 2019. С.231.

² Недужко Ю. Правозахисна та державотворча діяльність української діаспори в умовах гельсінського процесу наприкінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст., Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. Вип. 11. 2008. С. 90-112.

імперіалістичної політики (внутрішньої та зовнішньої), необмеженою монополією партії у сфері ідеології»¹.

Готовності до змін, засвідчувалася правозахисниками у баченні реальної свободи віросповідання, легалізації УГКЦ та УАПЦ, свободу для всіх релігійних груп. Вони використовували та просували наративи про те, що без свободи та гарантії прав людини не може бути діалогу між народами, і закликали до негайного звільнення всіх в'язнів совісті. Правозахисники також звертали увагу на необхідність відкинути штучні перешкоди еміграції євреїв та сприяти поверненню депортованих кримських татар. Ці сподівання почасти стали справджуватися в 1990–1991 рр., ставши дійсністю вже в незалежній Україні².

Внаслідок лібералізації та покращених відносин із країнами Заходу, М. Горбачов зробив «жест доброї волі» – звільнивши кілька політв'язнів, таких як: Л. Лук'яненко, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Овсієнко тощо. Саме ці колишні «засуджені» будуть проявляти ініціативу та стануть осередком, навколо якого об'єднуватиметься є культурна та політична опозиція в Україні³.

В першу чергу, для екс-політв'язнів необхідно було згуртувати навколо себе однодумців. Є. Сверстюк згадував: «Київ кінця 1983 був глухонімий і прибитий»⁴.

Наприкінці 1980-х мало що змінилося. На опозиційні ініціативи дисидентів суспільна реакція була пасивною та з пересторогою. Проте осередки опозиційної активності все ще залишалися. Ще в 1987 році в Києві був

¹ Сіромський Р. Б. Права людини в УРСР у публічному просторі та зовнішній політиці Канади (1945–1991 рр.). Дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. С. 112

² Сіромський Р. Б. Права людини в УРСР у публічному просторі та зовнішній політиці Канади (1945–1991 рр.). Дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. С. 113

³ Мокрик Р. Український гельсінський рух та його взаємодія з Заходом (1976-1991). Українознавчий альманах. 2016. Вип. 19. С. 137-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2016_19_34. (дата звернення – 09.05.2022).

⁴ Ткачук О., Сверстюк Є. Розмова про Український Культурологічний Клуб. Шевченко О. Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах. Київ, 2012. С.153-164.

організований Український Культурний Клуб, незважаючи на його «культурну» декларовану спрямованість – це фактично перша незалежна організація в Радянській Україні за часів перебудови. В. Чорновола у Львові продовжує друкувати «Українського Вісника», який легально друкувався з 1970-х років. Ідея відновлення діяльності Української Гельсінської групи належить В. Чорноволу. Цього разу діяльність групи не мала обмежитися правозахисною діяльністю, передбачалося створенням політичної партії. Слово «Гельсінкі» мало служити захисною «ширмою» від нападів влади¹.

Головною метою був перехід на політичний рівень. Виникла потреба в утворенні партії. Було цілком зрозуміло, що для успішної боротьби за відновлення державної незалежності України необхідна систематизована політична організація з розгалуженою організаційною мережею однодумців.

Утворена Українська Гельсінська спілка (УГС), була правонаступницею Української Гельсінської групи, датою заснування прийнято вважати березень 1988 року. Також днем заснування Української Гельсінської Спілки вважається і 7 липня 1988 р, коли у Львові відбувся один з перших масових мітингів. Там В. Чорновіл зачитав «Декларацію принципів УГС» та оголосив про створення нової організації. Очолити організацію було запрошено Л. Лук'яненка.

Згідно з «Декларацією принципів УГС», було передбачено охоплення та залучення максимальної кількості людей, наскільки це було реальним на той період. Варто зазначити, що ідея державної незалежності в декларації не вказана, однак Левко Лук'яненко неодноразово в своїй позиції висловлювався за незалежність.

Проте в установчих документах піднімається низка популярних тем: визнання української державності як федерації чи конфедерації, стаття в Конституції про українське громадянство, визнання української мови державною, передача фактичної влади від комуністичної партії до парламентської ради, визначення межі бідності, зменшення

¹ Мокрик Р. Український гелсінський рух та його взаємодія з Заходом (1976-1991). Українознавчий альманах. 2016. Вип. 19. С. 137-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2016_19_34. (дата звернення – 09.05.2022).

управлінського апарату, припинення будування нових атомних реакторів, тощо¹.

Створення організованої політичної сили не могла залишитися поза увагою комуністичної влади, яка була стурбована появою нової політичної сили, яка могла стати конкурентом. Тому проти УГС було направлено пропагандистський апарат та репресивні заходи.

Один із лідерів УГС Михайло Горинь згадуючи про ці події вказував, що вони намагалися змінити статус УРСР у системі СРСР. Через це розпочалася серія мітингів. Влада не зуміла рішуче проти них виступити. Радянська влада злегка залякувала активістів накладаючи на них штрафи чи заарештовуючи на 15 діб. Однак це були напівміри, оскільки учасники вже до цього. Нерішучі спроби зупинити рух опору не приглушили його, а викликали новий спалах»².

УГС активно співпрацювала з іншими політичними та культурними організаціями і намагалася запровадити та залучити їх до власної ідеології та політичних установок. УГС була популярною серед усіх неформальних організацій тодішньої України. Характерна ситуація навколо Народного Руху України (який став найпопулярнішою ліберально-демократичною організацією в Радянській Україні, а після розпаду СРСР – найбільшою демократичною партією в незалежній Україні)³.

Взагалі захист прав нації визнавався невід'ємною частиною правозахисного етапу українського Гельсінського руху, бо національне право є природним правом особи на національну самоідентифікацію її народу, на національну форму її буття. Виникнення політичного напрямку в розвитку українського Гельсінського руху обумовлено тим, що досягнення незалежності – споконвічний рух українства до пошуку та створення необхідних

¹ Ткачук О. Українська Гельсінська Спілка 1988-1990 рр. в світлинах і документах. Київ, 2009. С. 223

² Відкритий лист Л. Брежнєву від групи ув'язнених членів Української Гельсінської Спілки / Бердник О., Ребрик Б., Лук'яненко Л. Збірник документів і матеріалів. К.: Либідь, 2000. С. 170-174.

³ Горинь М. Вони хотіли нового життя. Шевченко О. Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах. Київ, 2012. С.74-81.

сприятливих умов для самовираження особи і нації. Таким чином, Український Гельсінський рух наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років набув політичного характеру, що виявилось в участі його членів у діяльності громадських організацій та політичних партій національно-демократичного напрямку¹.

На вересневих зборах 1989 року Всеукраїнської Координаційної Ради (ВКР) УГС було ухвалено нову політичну лінію: перейти до прямої агітації за вихід України зі складу СРСР. Саме в цей час Л. Лукіяненко була підготовлена розвідка під назвою «Проект програми Української демократичної спілки». (УДС один з варіантів майбутньої назви організації). У вступі до Проекту шлях до незалежності автор вбачав у поступовому перетворенні окупаційних державних, економічних, громадських інституцій на патріотичні інституції мирними, конституційними засобами².

Перетворення Української Гельсінської Спілки на Українську Республіканську партію (УРП) в 1990 році призвело до виникнення багатопартійності в Україні. Головною метою УРП проголошувалося створення Української незалежної соборної держави як неодмінної умови політичного, економічного, культурного відродження, консолідації та самопоступу народу України, піднесення його добробуту, утвердження демократичного ладу та розвитку громадянського суспільства, виведення України з міжнародної ізоляції й посідання гідного місця серед вільних народів світу. Своєю соціальною базою УРП – вважала всіх, хто, за словами Б. Гориня, усвідомлює, що порятунок в утворенні Української самостійної держави³.

¹ Кривдіна І. А. Ідея незалежності України в працях та виступах учасників Гельсінського руху в Україні. Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали IX Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України (25-26 травня 2016). 2016. С. 32-37.

² Гарань О. В. Убити дракона. К.: Либідь, 1993. С. 126

³ Козак С. Омріяний данін. 3 подій в Україні кінця 1980-х – поч. 90-х. Детройт: Українські пісті, 1995. С.56.

Демократична партія України (ДемПУ) була також опозиційною силою на політичній арені того часу. Ідеологом організації став правозахисник Ю. Бадзьо. Визначаючи в прийнятій програмі мету досягнення державної незалежності України та побудову демократичного та гуманного суспільства, що створюватиме умови для добробуту людини, відродження та всебічного розвитку української та інших національних культур, свободи думки та віросповідання, що було можливим лише за демонтажу самодержавства КПРС¹.

Важливою частиною діяльності УГС була робота та ініціативи у культурницькій та політичній сферах. Спільною було організовано перепоховання в листопаді 1989 р. на Байковому кладовищі в Києві решток В. Стуса, О. Тихого та Ю. Литвина.

Разом з Народним Рухом України було організований живий ланцюг української соборності між Львовом та Києвом у день возз'єднання 22 січня. 1990 р. та урочистості на честь 500-річчя Українського козацтва на Запоріжжі в серпні 1990 р.²

Українська Гельсінська Спілка, фактично очолювала потужний громадський рух в усіх областях України, свідченням цього була поява філій та представництв організації. Діяльність організації в підсумку відбувалася всього 2 роки до 30 квітня 1990 року, коли на її базі створили політичну партію – Українську республіканську партію.

На першому з'їзді УГС 30 квітня 1990 р. делегати приймають рішення про перейменування спілки в Українську Республіканську партію. Згодом, 15 листопада 1990р. відбувається її реєстрація як першої демократичної політичної партії. Фактично з цього часу і варто вести відлік початку формування багатопартійної політичної системи в Україні, –

¹ Бадзьо Ю. Програма «Української партії демократичного соціалізму та державної незалежності. Літературна Україна. 1990. 31 травня.

² Мокрик Р. Український гелсінський рух та його взаємодія з Заходом (1976-1991). Українознавчий альманах. 2016. Вип. 19. С. 137-141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2016_19_34. (дата звернення – 09.05.2022).

незважаючи на те, що ще цілий рік в республіці безальтернативно керуватиме комуністична партія.

Здавалося, що після проголошення Незалежності становлення основних інститутів демократичної політичної системи відбудеться швидко і безперешкодно, але не так воно сталося, як гадалося. Особливо це стосується багатопартійної системи – партії виникли, але притаманної їм у демократичному суспільстві функції не виконали¹.

Влада як була, так і залишалася в старій формації. Національно демократичним партіям не вдалося стати загальноукраїнськими масовими партіями і, відповідно, вони не змогли взяти більшості голосів у Верховній Раді України (або на президентських виборах) та провести ротацію кадрів вищих органів влади. Усі принципові ухвали досягалися лише через деформуючі суспільство компроміси, що переслідували мету не так реформування суспільства, як збереження при владі «старої гвардії»².

Таким чином, УГС стала наступницею УГГ та в більш сприятливих умовах перебудови, здійснила логічну трансформацію в політичну силу, метою якої стало досягнення незалежності України. Організація відіграла одну з важливих ролей у боротьбі українців за власну державу.

3.2. Переформатування організації та діяльність в новітній історії України

Коли, у 1991 році Україна стала незалежною державою, у такій обстановці виникли нові умови та ситуація, в якій більшість правозахисників

¹ Кубійда В. Українська гельсінська спілка: історичні звершення та нереалізовані цілі. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/ukrayinska-gelsinska-spilka-istorychni-zvershennya-ta-nerealizovani-cili> (дата звернення – 10.05.2022).

² Кубійда В. Українська гельсінська спілка: історичні звершення та нереалізовані цілі. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/ukrayinska-gelsinska-spilka-istorychni-zvershennya-ta-nerealizovani-cili> (дата звернення – 10.05.2022).

стали політиками. Цікавим моментом є те, що політичні партії, які виникли у 80-х рр ХХ ст. були очолені колишніми політв'язнями.

Фактично, в умовах незалежності, виявилось, що в Україні не було на початковому етапі сформованої політичної еліти.

Однак, варто відмітити, що присутність правозахисників у політиці та у процесах державотворення позитивно вплинули на появу соціально-правових основ у законодавстві.

Тож, правозахисний рух в Україні від 1991 року знаходився на руїнах, тому виникала потреба у будівництві з самого початку.

У період існування незалежної України, гельсінський рух та діяльність УГС призупинилася, та набула нових цілей. Нині своєю місією УГС вважає сприяння розвитку гуманного суспільства, на основі поваги та розуміння цінності людського життя, гідності та урівноважених відносин держави, природи та особи зокрема.

У сучасних умовах існує Українська Гельсінська спілка з прав людини, яка є найбільшою спілкою правозахисних організацій України, що об'єднує 28 правозахисних недержавних організацій. Захист прав людини є головним завданням спілки.

УГСПЛ вважається частиною гельсінського руху та продовженням традицій та діяльності Української Гельсінської групи на підтримку імплементації Гельсінських угод – УГГ.

У 2002 році за ініціативи Харківської правозахисної групи було створено Раду українських правозахисних організацій (РУПОР). Відповідно, до складу новоутвореної асоціації входило 15 організацій-партнерів з багаторічним досвідом співпраці:

1. Вінницька правозахисна група;
2. Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих;
3. Громадський комітет захисту конституційних прав та свобод громадян (м. Луганськ);
4. Екологічний клуб «ЕОЛ» (Одеська область);

5. Інститут «Республіка» (м. Київ);
6. Конгрес Національних Громад України;
7. Центр правових та політичних досліджень «СІМ» (м. Львів);
8. Громадська організація «За професійну допомогу» (Полтавська область);
9. Севастопольська правозахисна група;
10. Харківська обласна спілка солдатських матерів;
11. Харківська правозахисна група;
12. Херсонська міська асоціація журналістів «Південь»;
13. Херсонська обласна організація Комітету виборців України;
14. Центр досліджень регіональної політики (м. Суми);
15. Чернігівський громадський комітет захисту прав людини.

Виконавчим директором ради став Володимир Яворівський. У 2002-2004 роках РУПОР виріс в одну з найсильніших правозахисних організацій країни.

1 квітня 2004 р. за підсумками першого форуму правозахисних організацій «Виборчий моніторинг прав людини», організованого РУПОР, заснував Асамблею Всеукраїнської асоціації правозахисних організацій «Українська Гельсінська спілка з прав людини». Розпочався новий етап співпраці між багатьма правозахисними організаціями. Протягом перших 8 років УГСПЛ стала найвпливовішою правозахисною організацією в Україні і залишається донині¹.

У травні 2006 року рішенням Загальних Зборів до союзу було прийнято ще 8 правозахисних організацій. Серед яких – «Гельсінська ініціатива-XXI» (м. Чортків). Водночас членом правління УГСПЛ був обраний голова «Гельсінської ініціативи-XXI» – Олександр Степаненко.

¹ Місія та історія Спілки. URL: <https://helsinki.org.ua/informatsiya/> (дата звернення – 10.05.2022).

УГСПЛ є неприбутковою та неполітичною організацією. Союз є асоційованим членом Міжнародної Гельсінської федерації з прав людини, яка об'єднує Гельсінські комітети багатьох держав-учасниць ОБСЄ.

Відповідно до статуту, керівними органами Співки є:

1. Загальні збори – вищий керівний орган Співки;
2. Правління – керівний орган Співки у період між Загальними зборами, який організує виконання рішень та здійснює поточне керівництво діяльністю Співки.
3. Голова Правління;
4. Виконавчий директор;
5. Спостережна рада;
6. Ревізійна комісія.

У статуті вказується, що метою створення та діяльності Співки є реалізація та захист прав людини і основоположних свобод через сприяння практичному виконанню гуманітарних статей Заключного акту Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) 1975 року, а також усіх інших зобов'язань України у сфері прав людини та основоположних свобод.

Задля досягнення вказаної мети, Співка здійснює законні заходи для пропагування правозахисних ідей та міжнародних стандартів прав людини та основоположних свобод, просвітництва та освіти. Діяльність організації спрямована на правову допомогу і захист тих, хто цього потребує (жертв правопорушень). До завдань організації відноситься також збирання доказів правопорушень та донесення інформації про стан прав та свобод людини в Україні.

Тобто, завданням організації є здійснення заходів спрямованих на захист прав та свобод, а також інформаційне висвітлення фактів порушення прав людини.

Нині, існування правозахисних організацій залишається актуальним, ймовірно їх діяльність буде необхідно завжди. Правозахисні організації є

недержавними організаціями, які здійснюють контроль за дотриманням прав і свобод людини в усіх сферах життя. Їх діяльність регулюється діючим законодавством України.

Отже, діяльність правозахисних організацій та нагляд за дотриманням прав і свобод людини є необхідність у бідь-який період та у будь якій державі, однак, у нинішніх умовах практично відпало питання репресій та переслідувань активістів. Україна є демократичною державою, хоча до ідеального середовища досить далеко, все ж тоталітарне минуле залишилося позаду.

3.3. Підсумки та досягнення правозахисного руху на сучасному етапі

Намагання здійснення якісно іншого процесу реформування суспільства знизу можна пов'язувати з діяльністю національно-демократичних сил.

Фактично, активізація дисидентського руху дала поштовх до масштабного ідеологічного протистояння. Утворення Української гельсінської Групи, а згодом пожвавлення дисидентського руху та утворення Української Гельсінської спілки стало одним із чинників, що впливали на розуміння своїх прав та самовизначення. Демократичні процеси набрали певного темпу і їх вже навряд можна було зупинити.

На жаль, ця спроба закінчилася трагічною поразкою, яка закінчилася вбивством організатора УГС і згодом лідера Народного Руху України – В'ячеслава Чорновола.

Аналіз причин цієї поразки призведе до розчарування в тому, що вона більш природна, ніж випадкова і не пов'язана з особистими чи корпоративними характеристиками історичних постатей чи партій.

Однією з таких причин була глибинна деформація української нації, яка була здійснена рядом заходів, таких як масові репресії, голодомор та русифікація протягом ХХ ст. Умовна елітарна частина суспільства не відчувала себе приналежною до української національної ідеї, що є досить плачевним.

Невдачі націонал-демократії у процесі реформування суспільства були пов'язані з дієвими кроками постколоніального уряду щодо привласнення майна народу. Паразитична олігархічна система, яка публічно лише імітувала демократичний виборчий процес.

Сьогодні великі політичні структури, за винятком, можливо, націоналістичних груп, є радше «політичними фірмами», ніж ідеологічними масовими партіями у класичному політичному уявленні. Компанії, куди активісти ходять лише на роботу, а не на політичні завдання¹.

Відповідно, це створює надзвичайно загрозливу обстановку для виживання української нації. Великі соціальні групи позбавлені політичних інструментів для захисту власних інтересів. У суспільстві збільшується соціальний розрив між владою і керованими, по-друге, відсутність реальних виборів делегітимізує в масовій свідомості ідею державного контролю над суспільством.

Влада, а відповідно і держава починають сприйматися як «чужі». Що робить всю політичну систему надзвичайно вразливою та нестабільною. У таких умовах починає зростати попит громадськості на революційні ідеології, які показують засоби зміни ситуації. Усе це у поєднанні із зовнішньою агресією становить серйозну загрозу для національної безпеки.

¹ Кубійда В. Українська гельсінська спілка: історичні звершення та нереалізовані цілі. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/ukrayinska-gelsinska-spilka-istorychni-zvershennya-ta-nerealizovani-cili> (дата звернення – 10.05.2022).

Нині в Українській державі можна спостерігати певні недоліки у системі гарантування прав і свобод людини і громадянина. Це виражається в їх недостатній захищеності, що, в свою чергу, впливає на ефективність їх реалізації на практиці. В Україні права людини насамперед пов'язані з правовим статусом особи, що характеризується як юридичне закріплення правового статусу людини і громадянина в сучасному суспільстві. Основою правового статусу людини і громадянина є її права і свободи¹.

На нашу думку, сьогодні рівень забезпечення прав в Україні, які гарантуються Конституцією України існує на низькому рівні, що зумовлено низкою економічних та політичних проблем, війною.

Це потребує спільних зусиль усіх органів влади, представників держави та громадянського суспільства для створення та забезпечення належного та дієвого механізму забезпечення конституційних прав громадян.

Необхідно усвідомлювати, що права і свободи людини і громадянина мають бути не лише обумовлені суспільними потребами та закріплені в законі, визнані та захищені державою перед її органами та представниками, а головне – відповідати можливостям їх реалізації. Тому ефективне застосування принципу пріоритету прав і свобод людини безпосередньо залежить від економічних, політичних, соціокультурних факторів, панівної правової культури (і субкультур) у суспільстві, що впливає на здатність реалізувати свій правовий потенціал, реалізувати свій правовий потенціал свободи не лише як загальні цінності, а й як індивідуальні ціннісні орієнтації, щоб навчитися вміло ними користуватися².

Проблеми які є необхідність вирішувати відносяться:

¹ Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посібн. К.: Юрінком Інтер, 2004. С. 115

² Громадянське суспільство і права людини. Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. С. 6

- бездіяльність органів державного управління (правоохоронних органів);
- роз'єднаність різних соціальнокультурних груп у суспільстві;
- відсутність ефективної взаємодії державних органів та правозахисників;
- відсутність належної експертизи законотворення і нормотворення щод
- дотримання прав і свобод людини і громадянина;
- корупція, що призводить до збідніння¹.

Важливим моментом є бачення ситуації в цілому та її перспектив у переформатуванні українського суспільства.

Варто розуміти, що незалежність України є результатом зусиль багатьох поколінь. Горбачовська «перебудова» посилила процеси, які раніше гальмували репресії. Розпочалися події, які спочатку привели до незалежності України, а потім зміцнили й наповнили її справжнім змістом.

Сучасна Україна, в якій відбулося декілька революцій (помаранчева, гідності) відобразили суть українського суспільства та цілі до яких прагне Україна – прагнення до поліпшення рівня життя населення та бажання бути частиною цивілізованого світу.

Війна, яка розпочалася 2014 року мобілізувала суспільство на опір, необхідний для досягнення консенсусу між різними політичними силами. Майдан певною мірою, дозволив зрозуміти частині населення, що тільки у руках суспільства його майбутнє, що досягати своїх цілей та захищатися повинна кожна людина².

Правозахисний рух в Україні та його активність, на жаль, частково, зумовлюється політичними подіями та військовою агресією в Україні. Адже «вдихнувши свободи», у багатьох розвивається та посилюється почуття справедливості та бажання боротися за правду, що і є завданням правозахисного руху.

¹ Колесніченко В. Захист прав людини – найголовніша національна ідея України. Українська правда. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/4f3365b57204>. (дата звернення –10.05.2022).

² Кубійда В. Українська гельсінська спілка: історичні звершення та нереалізовані цілі. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/ukrayinska-gelsinska-spilka-istorychni-zvershennya-ta-nerealizovani-cili> (дата звернення –10.05.2022).

Варто вказати, що питання прав людини, можливість реалізації та захисту їх є актуальним на будь-якому етапі розвитку людства. Рівень забезпечення та реалізації прав людини вказує демократичність та соціальність держави, а також на те, що така держава є правовою.

Гарантії поваги та захисту прав людини закріплені національними та міжнародними нормативними актами. Таким чином, частина п'ята статті 55 Конституції України гарантує кожному захист його прав, свобод та інтересів від порушень і протиправного втручання будь-яким не забороненим законом способом. Такий підхід відповідає нормі права, яка не обмежена законом, а включає інші соціальні регулятори, мораль, традиції, звичаї тощо.

Підсумовуючи вищесказане, можна констатувати, що в нашій державі ми повинні удосконалити механізм реалізації прав і свобод людини і громадянина шляхом прийняття закону, який регулюватиме реалізацію конституційних прав. Самих громадян також слід заохочувати і навіть навчати захищати свої права через правосуддя, доступ до органів державної влади, міжнародних механізмів захисту (наприклад, ЄСПЛ тощо) та національних недержавних органів та організацій.

Отже, порушення прав людини, не є рідкістю в Україні, однак, все пізнається у порівнянні. Якщо зараз, ми говоримо, про якісь формальні питання та механізми реалізації тих чи інших законів, тоді гельсінський рух справді мав успіх, оскільки Україна отримала можливість стати суверенною державою з демократичними засадами. Хоча в Україні є низка проблем, все ж закиди про антидемократичні процеси в Україні не є виправданими.

ВИСНОВКИ

Дотримання основ законодавства та захист прав і свобод людини є важливими складовими суспільного добробуту. Саме тому ідея захисту своїх прав набувала популярності в суспільстві та укорінювалася у свідомості людей протягом багатьох років.

Варто загадати, що протягом історичного розвитку суспільства, будь-які трансформації та зміни сприймалися досить складно та неоднозначно, а досягнення певних, вищих цілей ставало можливим в умовах запеклої боротьби та важкого протистояння з противниками.

Розуміння базових принципів людяності та гуманності дало поштовх до лібералізації поглядів на життя людини та розвитку правових засад та норм, які фіксують права та свободи людини. Шлях правозахисного руху в Україні був тернистим та пройшов декілька стадій еволюційного розвитку.

Українська Гельсінська група своєю активністю намагалася привернути увагу порушення прав і свобод людини в Радянській Україні, намагалася досягнути вирішення питання української нації та сприяла створенню єдиного національного правозахисного центру та здійснила вплив на розвиток дисидентства та опозиції.

Поширення гелсінкського руху є важливим чинником у процесі захисту прав і свобод людини, а також у досягненні, в подальшому, громадсько-політичних та національно-культурних цілей.

У процесі наукового дослідження ми прийшли до висновку, що, незважаючи на наявність певної кількості наукових досліджень у межах української історіографії, присвячених дослідженню ордену гелсінкського руху, ряд питань окресленої проблематики залишаються маловивченими і недоступними для аналізу.

Важливе значення для вивчення гелсінкського руху мають джерела, а саме збірки документів, періодичних видань та спогадів

учасників гельсінського руху та їх праць. Зокрема – «Українська Гельсінська група 1978-82: документи і матеріали» та «Український правозахисний рух», де представлено документальні матеріали, що відносяться безпосередньо до діяльності гельсінського руху в Україні.

Вивчення зазначеної проблематики стало можливим також завдяки оприлюднених матеріалів зі свідченнями безпосередніх учасників та свідків подій.

Слід зазначити, що найціннішими для дослідження зазначеної проблематики є роботи учасників гельсінського руху, таких як М. Руденка «Найбільше диво – життя» та М. Мариновича «Всесвіт за колючим дротом», а також збірники документів і матеріалів гуртка.

Однією з найважливіших умов розвитку правозахисного руху були політичні репресії проти інакодумців у середині 1960-х років. Оскільки політика уряду була консервативною, вони виступали проти будь-якої конкуренції, опозиції чи інновацій.

Діяльність та учасники організації є символом розвитку демократичних починань та руху опору на території УРСР та стали одним з чинників припинення існування та розвалу тоталітарної системи СРСР.

Головною метою Української Гельсінської Групи було поширення інформації про порушення прав людини в Україні, однак, навіть ці цілі, які базувалися на громадських засадах були реалізовані в умовах несприятливого середовища, а не змогла. Пояснити таку неспроможність можна тим, що українська інтелігенція, а тим паче все суспільство не було морально готовим до сприйняття ідей організації.

Проте слід нагадати, що поява інакомислення та незалежності уможливили процес десталінізації та послаблення режиму в СРСР. Адже звільнені та реабілітовані в'язні ГУЛАГу також стали частиною конфлікту.

Передумовами появи українського правозахисного руху були тоталітарна система СРСР, положення та роль України в складі Радянського союзу, діяльність руху шістдесятників та рухів опору.

Фактично тоталітарна держава через свій тиск та репресії впливала на український правозахисний рух як з негативного боку, так і з позитивного.

Політичні репресії та ув'язнення учасників руху на певний час призупинило діяльність УГГ, однак не знищило.

Правонаступницею Української Гельсінської Групи стала Українська Гельсінська Спілка, яка за більш сприятливих умов перебудови умов стала політичною силою, що вела до незалежності України. Організація відіграла одну з важливих ролей у боротьбі українців за власну державу.

До досягнень та позитиву у роботі УГС слід віднести ініціативи в культурній та політичній сферах. Зокрема перепоховання останків В. Стуса, О. Тихого та Ю. Литвина на Байковому кладовищі в Києві.

А живий ланцюг на честь української соборності між Львовом і Києвом, який був організований спільно з Народним Рухом України увійшов в історію України та став символом єднання українців, які так довго піддавалися утискам та через перешкоджання російського імперіалізму не мали можливості жити у власній державі.

Українська Гельсінська спілка фактично очолила потужний громадський рух у всіх регіонах України, про що свідчить створення осередків та представництв організації. У результаті організація проіснувала лише 2 роки до 30 квітня 1990 року, коли Українська республіканська партія стала політичною.

Наступниці УГГ та УГС – Українська Гельсінська спілка з прав людини, продовжує по захисту прав та свобод людини з 2004 року.

У підсумку, очевидно, що всі дії були не марними, в Україні на сучасному етапі існує низка важливих проблем пов'язаних з порушенням прав і свобод людини і громадянина. Проте, шляхом реформування законодавства, діяльності правозахисних організації та укріплення позицій громадянського суспільства ці проблеми можна побороти.

Необхідність у правозахисних організаціях існуватиме, ймовірно, допоки існуватиме людство. Порушення прав людини, явище, яке часто зустрічається в Україні, на різних рівнях. Однак їх не слід розглядати у таких масштабах, у

яких це відбувалося в попередні історичні періоди та час перебування України у складі інших держав.

Отже, нинішні питання і проблеми у сфері правозахисних організацій перейшли у якісно нову площину, якщо ми зараз говоримо про певні питання та механізми реалізації у законодавстві, то Гельсінський рух справді досяг успіху.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе от 1 августа 1975 г. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_055. (дата звернення – 02.12.2021).
2. Заключний акт Наради з безпеки і співробітництва в Європі Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 2. Предметно–тематична частина: Д–Й / Відп. ред. М. М. Варварцев. НАН України. Інститут історії України. К.: Ін-т історії України, 2010. С. 154-158.
3. Материалы дела о проверке конституционности Указов Президента РФ, касающихся деятельности КПСС и КП РСФСР, а также о проверке конституционности КПСС и КП РСФСР. Т. 6. М., 1999. С. 264.
4. Матеріали першого Всесвітнього конгресу українських політв'язнів. *Голос Галичини*. 1992. 1(2-3). 196 с.
5. Місія та історія Співки. URL: <https://helsinki.org.ua/informatsiya/> (дата звернення – 10.05.2022).
6. “Наша свобода не далася дарма”. Українська гельсінська група. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/nasha-svoboda-ne-dalasya-darma-ukrayinska-gelsinska-grupa> (дата звернення – 27.03.2022).
7. Національні відносини в Україні у XX ст. Зб. документів і матеріалів/НАН України. К., 1994. 560 с.
8. Український вісник. 1987. № 8. 630 с. *Архів ОУН*. URL: <http://ounuis.info/> (Дата звернення – 17.05.2022)
9. Український правозахисний рух. Документи й матеріали Київської Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод. Торонто; Балтимор, 1978. С. 12.

10. Українська Гельсінська Група 1978-82. Документи і матеріали / Під ред. О.Зінкевича. Торонто–Балтимор: Смолоскип, 1983. 998 с.
11. Український правозахисний рух. Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод / під ред. О. Зінкевича. Торонто-Балтимор.: Смолоскип, 1981. 199 с.
12. Українська гелсінкська група. До 30-річчя створення: історія, документи/ упоряд. О. Зінкевич, В. Овсієнко. К.: Смолоскип, 2006. 128 с.

Література:

13. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР : новейший период. 3-е изд., стер. М. : Моск. Хельсинк. группа, 2012. 384 с.
14. Бадзьо Ю. Програма «Української партії демократичного соціалізму та державної незалежності. *Літературна Україна*. 1990. 31 травня.
15. Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режиму в УРСР. «Наукові записки Національного університету “Києво-Могилянська академія”», 1999, т. 14.
16. Бажан О. Г. Правозахисний рух в УРСР в 1960-1980-ті роки. URL: http://www.history.org.ua/?termin=pravozakhysnyjj_rukh_v_ursr_v (дата звернення – 01.12.2021).
17. Бажан О. Г. Українська Гельсінська група: легальна форма протистояння тоталітарному режимові в УРСР. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/10461/Bazhan_Ukrayins%27ka_Hel%27sins%27ka_hrupa%20.pdf (дата звернення – 01.12.2021).
18. Бережний В. Гельсінський рух: три покоління правозахисників. Сайт Української Гельсінської спілки з прав людини. URL:

- <https://helsinki.org.ua/articles/helsinki-j-ruh-trypokolinnya-pravozahysnykiv>
(дата звернення – 21.03.2022).
19. Бичек С. М. Документи з історії Української Гельсінської Спілки у фондах ЦДАГО України. *Архіви України*. 2014. № 4-5. С. 152-166. URL:: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2014_4-5_14. (дата звернення – 23.04.2022).
 20. Відкритий лист Л. Брежнєву від групи ув'язнених членів Української Гельсінської Спілки / Бердник О., Ребрик Б., Лук'яненко Л. *Збірник документів і матеріалів*. К.: Либідь, 2000. С. 170-174.
 21. Гарань О. В. Убити дракона. К.: Либідь, 1993. 200 с.
 22. Гель І. Грані культури. Львів: Наук. т-во імені Т. Шевченка, 1993. 215 с.
 23. Глухота В.О. Дисидентство як основа виникнення Гельсінського руху в Україні. *Всеукр. студ. наук.-практ. конф. Правозахисний рух: історія та сучасність 2014*. Видавець: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/3675> (дата звернення – 23.03.2022).
 24. Громадянське суспільство і права людини. *Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р.* Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. 251 с.
 25. Горинь М. Вони хотіли нового життя. *Шевченко О. Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Київ, 2012. С.74-81.
 26. Демочко, В. В. Передумови виникнення Гельсінського руху в Україні. Правозахисний етап існування УГГ в Україні (1976-1988 рр.). *Всеукр. студ. наук.-практ. конф. Правозахисний рух: історія та сучасність 2014*. Видавець: Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/3674> (дата звернення – 23.03.2022).

27. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Х. : Фоліо, 2003. 144 с.
28. Зайцев Ю. Д. Дисиденти і опозиційний рух 60-80-х рр. *Сторінки історії України: XX століття*. К., 1992. С. 195-235.
29. Зайцев Ю. Антирежимний рух (1956–1991). Львів: історичні нариси упор. і передм.: Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 543–610.
30. Касьянов, Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960-1980 років. Київ, 1995. 224 с.
31. Каганов Ю. О. Український гелсінкський рух на тлі опозиційної боротьби в країнах Центрально-Східної Європи (1976-1991 рр.). *Zaporizhzhia Historical Review*. 2021. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1976> (дата звернення – 10.05.2022).
32. Кубійда В. Українська гелсінська спілка: історичні звершення та нереалізовані цілі. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/dopovidi/konferenciya-ugs/ukrayinska-gelsinska-spilka-istorychni-zvershennya-ta-nerealizovani-cili> (дата звернення –10.05.2022).
33. Кудряченко А. І., Калінічева Г. І., Костиця А. А. Політична історія України XX століття: Підручн. для студ. вищ. навч. закл. К.: МАУП, 2006. 696 с.
34. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років XX століття). Київ : НАНУ Інститут історії України, 1994. 221 с.
35. Козак С. Омріяний данін. 3 подій в Україні кінця 1980-х – поч. 90-х. Детройт: Українські пісті, 1995. 90 с.
36. Колесніченко В. Захист прав людини – найголовніша національна ідея України. *Українська правда*. URL: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/kolesnichenko/4f3365b57204>. (дата звернення –10.05.2022).

37. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посібн. К.: Юрінком Інтер, 2004. 336 с.
38. Кривдіна І. Б. Програмові засади та організаційні форми існування Гельсінського руху в Україні (1976-2010 рр.). *Інтелігенція і влада*. 2010. Вип. 19. С. 68-76. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iiv_2010_19_9 (дата звернення – 23.03.2022).
39. Кривдіна І. Б. Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976- початок 90-х років): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. і. н: спец. 07.00.01 «Історія України! / Інна Борисівна Кривдіна; Одеський національний політехнічний ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса, 2001. 20 с.
40. Кривдіна І. А. Ідея незалежності України в працях та виступах учасників Гельсінського руху в Україні. *Народний Рух України: місце в історії та політиці: Матеріали ІХ Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 25-річчю Незалежності України (25-26 травня 2016)*. 2016. С. 32-37.
41. Литвин Ю. Правозахисний рух на Україні, його засади та перспективи. *Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасності про вільне, демократичне суспільство і права людини*. К. «Рад. Письм.», 1994. С.146-152.
42. Маринович М. «Всесвіт за колючим дротом». Видавництво Українського Католицького Університету. 2016. 536 с.
43. Мартинов А. Ю. Нарада з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ). Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Narada_bezpeky (дата звернення – 21.03.2022).
44. Мокрик Р. Український гельсінський рух та його взаємодія з Заходом (1976-1991). *Українознавчий альманах*. 2016. Вип. 19. С. 137-

141. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2016_19_34. (дата звернення – 23.03.2022).
45. Мисечко А. Українська Гельсінська спілка – засіб боротьби за права людини в Україні. *Історичний архів. Наукові студії*: Зб. наук. пр., 2013. Вип. 10. С. 67-69.
46. Недужко Ю. Правозахисна та державотворча діяльність української діаспори в умовах гельсинкського процесу наприкінці 80 – на початку 90-х рр. XX ст., Наукові записки Національного університету “Острозька академія”: Історичні науки. Вип. 11. 2008. С. 90-112.
47. Орел В. Дисидентський рух в Україні (69-80-і рр.). *Страницы истории Украины*. Запорожье, 1993. С. 17
48. Павлюченко Ю. М. Історико-правові аспекти діяльності Української Гельсінської Групи. URL: <http://jvsmk.donnu.edu.ua/article/view/5668/5694> (дата звернення – 11.12.2021).
49. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. Клуб сімейного дозвілля. 2019. 512 с.
50. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. 720 с.
51. Руденко М. «Найбільше диво – життя». Видавництво: Кліо. 2013. 696 с.
52. Секо Я. П. Основні етапи діяльності Української Гельсінської групи. *«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»*, 2012, Вип. 1. С. 142-149.
53. Слободян О. Українські республіканці – «найтрадиційніша» партія (до питання консолідації української нації). *Розбудова держави*. 1997. № 4. С. 22-26.

54. Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України: Довідник. Київ : Либідь, 1990. 37 с.
55. Сіромський Р. Б. Права людини в УРСР у публічному просторі та зовнішній політиці Канади (1945–1991 рр.). Дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України, 07.00.02 – всесвітня історія. Львівський національний університет імені Івана Франка, 2021. 460 с.
56. Ткачук О., Сверстюк Є. Розмова про Український Культурологічний Клуб. *Шевченко О. Українська Гельсінська Спілка в документах і спогадах*. Київ, 2012. С.153-164.
57. Ткачук О. Українська Гельсінська Спілка 1988-1990 рр. в світлинах і документах. Київ, 2009. С. 223.
58. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. Т. 1: Особистості / Харківська правозахисна група; Упорядник Є.Ю. Захаров; Харків: Фоліо, 2001. С. 184–186.
59. Фон Зааль Ю. Хельсинкский процесс и распад Советского Союза. *Исторический журнал: научные исследования. Эволюции, реформы, революции*. 2014. № 6. С. 635-659.
60. Шевченко О. М. Правозахисний рух в Україні 60–80–х років ХХ ст. як елемент формування громадянського суспільства у тоталітарній державі. *Університетські наукові записки*. 2012. № 2. С. 376-384. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2012_2_53. (дата звернення – 12.12.2021).